

UNIVERSITEIT VAN UTRECHT

Noord-Brabant in de Tweede Wereldoorlog

Verzet en repressie in nationale context

Sven van den Moosdijk

3827461

Begeleider: Helen Grevers

juni 2014

Inhoud

Inleiding	2
Noord-Brabant onderbelicht	3
Historiografie	4
Hoofdstuk 1	8
Oriënterende fase	8
Accommodatie	9
Fase van radicalisering	11
Gijzelaars in de kampen Beekvliet en Haaren	13
Hoofdstuk 2	14
Fase van Duitse repressie	14
Fase van extreme reprimandes	18
De Hongerwinter	19
Hoofdstuk 3	21
Bergen op Zoom	21
Eindhoven	23
Conclusie	27
Snelle capitulatie	27
Februaristaking	27
Slag bij Stalingrad	28
April-meistaking	28
Niedermachungsbehehl	29
Bijlage 'Duits staatsbestel in Nederland'	31
Lijst van geraadpleegde werken	32
Secundaire bronnen	32
Archivalia	34
Geraadpleegde internetpagina's	36
Interviews	36
Illustraties	37

Inleiding

Nog een laatste satanische streek wil ik vastleggen. Toen de boeven het niet konden winnen in hun strijd, die ze zo gemeen begonnen waren, namen ze hun toevlucht tot het tegen de muur zetten van een aantal gijzelaars. Dat de meesten daarvan vaders waren van grote gezinnen, wat maalden zij er om.

NBS – Afdeling Berkel en Bergschenhoek ¹

In Berkel stond men perplex toen enkele verzetskameraden, zonder enig proces, geliquideerd werden. Zij merkten dat de Duitse bezetter op een punt was aanbeland waarin het geen andere mogelijkheid zag dan het gebruiken van dodelijk geweld om het verzet een halt toe te roepen. Waar verzet is, komen represailles, merkten zij. Door de eeuwen heen hebben we gezien dat de gemiddelde bezetter van een land of regio geen verzet duldt: de harde onderdrukking van de Schotse opstand door koning Edward I van Engeland én de harde hand van Julius Caesar ten opzichte van de Gallische stammen zijn treffende voorbeelden van hevige represailles. In deze beide gevallen werd verzet tegen een overheersende macht hard afgestraft.

De Tweede Wereldoorlog was geen uitzondering op de regel: de Duitse bezetter toonde aan geen tegenspraak te dulden. De hardheid van deze represailles in het begin van de oorlog verschilde hevig binnen Europa. Met Nederland had Duitsland bijvoorbeeld een ‘natuurlijke verwantschap’, aangezien Nederlanders ook als een Germaans volk werden beschouwd. Adolf Hitler beschouwde de Polen echter als *Untermenschen* en gebruikte hen enkel als arbeiders en schotvoer.² De hevigheid van represailles ten opzichte van het verzet verschilde hevig op het internationale toneel, maar ook op nationaal niveau. We kunnen tot op zekere hoogte algemene uitspraken doen over de Duitse reactie op het Nederlandse verzet, maar dit zal zeker niet altijd in dezelfde mate voor elke provincie gelden. In dit onderzoek kijk ik naar één van de zuidelijke provincies van Nederland: Noord-Brabant. In hoeverre kunnen we de situatie in de grote steden van Noord-Brabant vergelijken met de rest van Nederland betreffende de reactie op het verzet door de Duitse bezetter, de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) en de Nederlandse politie? Kortom, hoe werd er gereageerd op het verzet in Noord-Brabant in vergelijking met de rest van Nederland? Brabantse gemoedelijkheid of onverzettelijkheid? In de historiografie betreffende dit onderwerp wordt

---

¹ Nederlands Instituut voor Oorlog- Holocaust en Genocidestudies (NIOD), 249-1236, Bevrijding – Berkel, A1, *Beschrijving periode voor bevrijding door lid NBS te Berkel en Bergschenhoek*, 7 juli 1945, p. 3.

² Jacques Semelin, *Unarmed against Hitler. Civilian Resistance in Europe, 1939-1943* (Westport 1993) 8-10.

veelal gesproken over een ‘kantelpunt’ die ervoor gezorgd zou hebben dat de Duitsers de duimschroeven nogmaals aandraaiden, c.q. de frustratie heviger botvierden op o.a. het verzet.

Er is doelbewust gekozen om de fysieke represailles te bestuderen. Gezien de beoogde omvang van de scriptie is het onmogelijk om ook de economische represailles van de bezetter in het onderzoek op te nemen.

Noord-Brabant onderbelicht

Deze studie heeft als doel de provincie Noord-Brabant in het grotere perspectief van Nederland te plaatsen. In hoeverre is er in Noord-Brabant eenzelfde kantelpunt als in Nederland te bespeuren als het aankomt op de Duitse repressie? Of misschien wel meerdere keerpunten? Of is er eerder sprake van een langer durend proces dat juist enigszins versneld werd ten tijde van het desbetreffende ‘kantelpunt’? Dan blijft er natuurlijk nog een belangrijke vraag over: waarom is er gekozen voor Noord-Brabant? Sinds de Tweede Wereldoorlog is veel geschreven over de hardheid van de Duitse represailles boven de rivieren, en dan vooral in de periode rondom de Hongerwinter van 1944-45. Ik ben juist nieuwsgierig naar deze zelfde ontwikkeling in een provincie die eerder bevrijdt is van het juk van de bezetter. Noord-Brabant is voor veel mensen onbekend terrein en dat is mijn optiek onterecht. Noord-Brabant was een levendige provincie in de Tweede Wereldoorlog, waarmee ik bijvoorbeeld doel op de rol van Philips in de April-meistaking van 1943, de Sinterklaasbombardementen van 6 december 1942 en de Deppner-executies in Kamp Vught van juli 1944 tot en met september 1944. Kijkende naar de ontwikkeling van het verzet en de hiermee gepaard gaande ontwikkeling van de Duitse reactie hierop bestaat er in Noord-Brabant veel onontgonnen terrein wat zeker onze volledige aandacht verdient.

Ik heb besloten de hoofdvraag te beantwoorden met een zogenaamde nationale comparatieve methode. De eerste twee hoofdstukken zullen eenzelfde opbouw hebben: ten eerste wordt de nationale context geschetst door middel van een fasering. Vervolgens zal de situatie in Noord-Brabant (en haar kantelpunten betreffende het verzet en de daarbij horende represailles) gespiegeld worden aan de nationale context. Het eerste hoofdstuk zal de periode van mei 1940 tot mei 1943 beslaan. Het tweede hoofdstuk kijkt naar de periode tussen mei 1943 en mei 1945. De nadruk in dit tweede hoofdstuk komt natuurlijk te liggen op de periode tot oktober 1944: het moment dat Noord-Brabant grotendeels was bevrijd. In beide hoofdstukken zal gebruik worden gemaakt van een uitvoerige literatuurstudie gebaseerd op

secundaire bronnen enerzijds en archiefmateriaal anderzijds.³ Ook andere primaire bronnen komen aan bod, zoals contemporaine krantberichten en pamfletten. Tevens heb ik in de periode tussen februari en mei 2014 een drietal interviews afgenomen met overlevenden uit de Tweede Wereldoorlog. Hetzelfde bronnenmateriaal zal gebruikt worden om een tweetal casestudies te fabriceren die de regio's Eindhoven en Bergen op Zoom behelst.

Deze scriptie tracht slechts de algemene tendensen te schetsen betreffende het verzet in deze twee Brabantse steden. Er wordt wel gebruik gemaakt van interviews, maar deze zullen enkel gebruikt worden om een algemeen beeld te kunnen onderbouwen. Er is helaas geen ruimte en tijd om uitvoerig in te gaan op de, soms indrukwekkende, persoonlijke 'verzetten' en gebeurtenissen.

Historiografie

Over de relatie tussen repressie en verzet is door de eeuwen heen veel geschreven. Over de specifieke situatie in Nederland en Noord-Brabant echter een stuk minder, maar nog steeds voldoende om een beeld rondom het verzet en de daarbij behorende repressie van de bezetter te vormen. Zijn er één of meerdere kantelpunten te bespeuren als we kijken naar de Duitse repressie ten opzichte van het verzet? Hoe kunnen we de relatie tussen de Duitse bezetter en het Nederlandse verzet bestempelen?

Historicus Dick van Galen Last ziet een zekere fasering binnen het Nederlandse verzet in de Tweede Wereldoorlog.⁴

1. De eerste fase (mei 1940 – februari 1941)
2. Fase van toenemende radicalisering (maart 1941 – april 1943)
3. Fase van uitbuiting en repressie (mei 1943 – augustus 1944)
4. Fase van teloorgang van de burgerlijke maatschappij (augustus 1944 – mei 1945)

Wat in deze verdeling direct opvalt is het feit dat Van Galen Last gebruik gemaakt heeft van zeer specifieke momenten waarop de ene fase eindigt en de andere fase aanvangt. Aan het einde van de eerste fase gebruikt hij de Februaristaking van 1941.⁵ Het einde van de tweede fase is voor dit onderzoek nog relevanter: hij laat een fase van uitbuiting en repressie

---

³ Onder secundaire bronnen worden boeken, artikelen in tijdschriften en verscheidene informatieve websites verstaan.

⁴ Bob Moore, *Resistance in Western Europe* (Oxford 2000) vii, 189-222.

⁵ De Februaristaking van 1941 was een protest tegen twee Duitse razzia's in de Joodse wijk in Amsterdam. Meer dan 400 Joodse mannen en jongetjes werden op straat gearresteerd en mishandeld. Hierop besloten duizenden Amsterdamse arbeiders het werk neer te leggen.

beginnen direct na de April-meistaking van 1943.⁶ Van Galen Last ziet in deze April-meistaking de ultieme uiting van het ongenoegen en de frustratie die al sinds 1942 steeds groter werd en die uiteindelijk leidde tot een verscherping van de Duitse maatregelen. De Amsterdamse historicus spreekt ook over een groeiend ongenoegen dat sinds 1942 steeds grotere vormen aannam onder de bevolking. Dit groeiend ongenoegen zorgde tevens voor een groeiend verzet, wat weer langzaamaan leidde tot zwaardere represailles.⁷

Ad van Liempt, eindredacteur van verscheidene historische tv-programma's en schrijver van verschillende historische boeken, haakt in op dit beeld. Ook hij ziet een duidelijk kantelpunt bij de April-meistaking van 1943. Sindsdien werd de sfeer in het land alsmaar grimmiger en werden 'de middelen van zowel het verzet als van de Duitse bezetter steeds harder'.⁸ De haat tegen de bezetter raakte steeds meer wijdverspreid en het verzet kreeg de publieke opinie achter zich, waarvan Jacques Semelin het belang benadrukt. De opinie van het volk kan een verzet maken of breken. Als er harde represailles komen die willekeurig op de bevolking losgelaten worden, zal de publieke opinie zich negatief ontwikkelen ten opzichte van de bevolking. Na 6 juni 1944 werd de publieke opinie steeds positiever, mede doordat men in de gaten kreeg dat de bevrijding wel eens nabij zou kunnen zijn.⁹ Als reactie op het groeiende verzet werden de represailles steeds harder en wreder: de situatie escaleerde steeds verder. Ad van Liempt spreekt ook van een geweldsspiraal: door de wederzijdse (verzet en bezetter) escalatie van het geweld kwam men in een spiraal terecht die alsmaar voortduurde.¹⁰

Socioloog A.A. Klumper heeft ten opzichte van de voorgaande auteurs een ietwat afwijkende mening, mede door het feit dat Klumper aanvankelijk uit een ander vakgebied afkomstig is en de these anders benadert. Daar waar de voorgaande auteurs een duidelijk keerpunt zien in de April-meistakingen van 1943, ziet Klumper deze in het jaar 1942.¹¹

---

⁶ De April-meistaking van 1943 was de tweede nationale staking tijdens de Tweede Wereldoorlog. Na de capitulatie hadden bijna alle Nederlandse krijgsgevangenen naar huis kunnen terugkeren. De geruchten dat de geallieerden een tweede Europees front wilden openen zorgde ervoor dat de Duitsers zich genoodzaakt voelden alsnog een beroep te doen op de krijgsgevangenen, waardoor de Nederlandse vijandigheid jegens de Duitse bezetter tot grote hoogte steeg.

⁷ Moore, Resistance in Western Europe, 195-196, 199-200.

⁸ Ad van Liempt, Jacht op het verzet: het meedogenloze optreden van Sicherheitsdienst en Nederlandse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog (Amsterdam 2013) 10.

⁹ Semelin, Unarmed against Hitler, 91-93.

¹⁰ Van Liempt, Jacht op het verzet, 24-25.

¹¹ Hierbij moet men wel beseffen dat de fasering van Klumper de nadruk legt op de ontwikkeling van het verzet en niet op de repressie. Toch is de fasering van Klumper zeer noemenswaardig omdat het een raamwerk creëert waarbinnen het verzet zich ontwikkelt. Aangezien het verzet en de repressie van de Duitse bezetter een wederkerig verband hebben (wat later uitvoerig beschreven zal worden) beschouw ik de these van Klumper als zeer relevant.

Om dit toe te lichten spreekt Klumper van een historisch proces binnen het Nederlandse verzet, waarin drie fasen te onderscheiden zijn:

1. De rijpingsfase (1940-1942)
2. De fase van het 'confronterend verzet' (1942-1944)
3. De fase van het 'perspectivisch verzet' (1944-1945)

In de eerste fase krijgt de Nederlandse bevolking te maken met iets wat zich al ruim honderd jaar niet had voorgedaan: het land werd bezet. In tegenstelling tot Frankrijk en België was Nederland volledig onbekend met vormen van verzet die het bestuur (en de gestelde doelen) van een bezetter zou kunnen ontregelen. De contouren en structuren waren nog niet aanwezig en men moest zich aanpassen aan de nieuwe situatie. Al zoekend en improviserend komt men tot enkele verzetsdaden die het behalen van de door de Duitse bezetter gestelde doelen enigszins bemoeilijken. In de tweede fase verschenen de anti-Joodse maatregelen pas echt duidelijk ten tonele. Tezamen met de *Arbeitseinsatz*, de gedwongen tewerkstelling van Nederlandse arbeiders om de Duitse oorlogseconomie te stimuleren, veroorzaakten zij een toename van de hulpbehoevenden, waardoor het verzet zich genoodzaakt voelde grotere samenwerkingsverbanden aan te gaan én het zogenaamde 'takenpakket' te verbreden. In de derde fase kwam het contact tussen het verzet en 'Londen' pas echt goed op gang. Daarnaast kreeg het verzet steeds meer een militaire functie. Deze militarisering van het verzet werd mede veroorzaakt door de toenemende escalatie van het geweld van de Duitse repressie, maar ook doordat het verzet zich begon te richten op hulp aan de geallieerde bevrijders.¹²

In de historiografie aangaande dit onderwerp is men het veelal eens over het feit dat er een punt is geweest in de Tweede Wereldoorlog waar de Duitse bezetter heeft besloten excessieve vormen van geweld te gebruiken. Ik wil echter ook bekijken of er een proces te bespeuren is waarbinnen de bovengenoemde geweldsescalatie past. In dit essay zal dus niet enkel beschreven worden of bewuste kantelpunten ook in Noord-Brabant (en Nederland) herkenbaar zijn, maar zal ook aandacht besteedt worden aan een sociologische theorie: de spiraal van geweldsescalatie, eerder genoemd door Klumper en Van Liempt. Als er gekeken wordt naar de geweldsescalatie van Duitse zijde kan de reactie van het verzet hierop zeker niet buiten beschouwing gelaten worden. Op het moment dat de bezetter excessief geweld gebruikt, zal het verzet zich vanzelf genoodzaakt voelen om eveneens met geweld te reageren.

---

¹² A.A. Klumper, Sociale verdediging en Nederlands verzet, '40-'45 – ideëel concept getoetst aan historische werkelijkheid (Tilburg 1983) 455.

Als je tussen de regels door leest, spreekt Van Galen Last ook over een spiraal van geweld. Hij stelt dat door de April-meistaking het aantal deelnemers aan het verzet steeg, mede door het feit dat men in de gaten kreeg dat massale protesten minder invloed hadden dan illegaal, ondergronds werk. Als een reactie op deze toename nam de grootschaligheid van de Duitse repressie eveneens toe.¹³

Jack Kooistra schrijft in diens boek 'Represailles in Nederland' dat één gebeurtenis het verzetsgeweld én het geweld van Duitse zijde heviger heeft doen worden. Kooistra doelt hiermee op het doodschieten van tien inwoners van Haarlem na de dood van Alois Bamberger op 2 februari 1942.¹⁴ Aangezien de aanleiding voor deze executies vrij dubieus was, zorgde deze voor een negatief effect: een periode van hevig geweld en contrageweld brak aan.¹⁵

---

¹³ Moore, *Resistance in Western Europe*, 200-202.

¹⁴ Alois Bamberger was een Duitse officier in dienst van de *Wehrmacht*.

¹⁵ Jack Kooistra, *Represailles in Nederland, gewapend verzet en bloedige wraak, 1940-1945* (Leeuwarden 2013) 26.

Hoofdstuk 1

‘Wij komen niet hier om een volkskarakter in het nauw te brengen en te vernielen en om een land de vrijheid te ontnemen. Wij willen dit land en zijn bevolking noch imperialistisch in het nauw drijven, noch aan dit land en zijn volk onze politieke overtuiging opdringen’.

Rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart tegenover de Ridderzaal, eind mei 1940.¹⁶

In zijn inauguratiespeech stelde de kersverse Rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart dat Nederland zoveel mogelijk in haar waarde gelaten zou worden. In het eerste jaar van de oorlog leken veel Nederlanders zich hier bij neer te leggen. In de (in de inleiding) geschetste historiografie zijn verschillende faseringen besproken, waarbinnen het verzet en de onvermijdelijke Duitse represailles zich ontwikkeld hebben in de Tweede Wereldoorlog. In de komende twee hoofdstukken zal, aan de hand van een combinatie van bovenstaande faseringen, de situatie van Noord-Brabant in een nationale context geschetst worden. In hoeverre verschilde de situatie in Noord-Brabant ten opzichte van de situatie in Nederland?¹⁷

We moeten echter stilstaan bij de problemen van het gebruik van zulk een fasering. In de historiografie wordt op zeer regelmatige basis gebruik gemaakt van een zekere fasering om de toename van het verzet enerzijds en de repressie ten opzichte van het verzet anderzijds te verklaren. Daarbij wordt naarstig gezocht naar kantelpunten om de ene fase te laten eindigen en de andere fase te laten beginnen. Het is natuurlijk niet gemakkelijk om een sluitende fasering te bepalen. Het hangt af van de waarde die je hecht aan bepaalde gebeurtenissen in het licht van dit onderwerp en of het een duidelijke breuk is binnen het proces dat je als historicus ziet. Zo zien we meteen een probleem in de eerste fase.

Oriënterende fase (mei 1940-februari 1941)

Het begin van de eerste fase staat natuurlijk gelijk aan de Duitse inval in de meidagen van 1940. In de eerste fase, die ik de oriënterende fase zal noemen, komt Nederland in een, voor de toenmalige bevolking, geheel nieuwe situatie terecht. Sinds de Napoleontische tijd was Nederland niet meer bezet geweest, dus er was werkelijk niemand meer die ooit een Nederlandse bezetting meegemaakt had. Deze nieuwe situatie moest worden verkend door de bevolking. Deze fase van ‘verkenning’ bracht enkele problemen met zich mee die in andere landen minder aanwezig waren. Eén van deze problemen heeft te maken met de structurering

---

¹⁶ Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (RHCE), 21, collectie A. van Wijk, *Inauguratiespeech Seyss-Inquart in Ridderzaal te 's Gravenhage*, 29 mei 1940.

¹⁷ Klumper, *Sociale verdediging en Nederlands verzet*, p. 455; Moore, *Resistance in Western Europe*, 189-205.

van het verzet. In landen als Frankrijk en België, die een bezetting in de Eerste Wereldoorlog meegemaakt hadden, was slechts een herstructurering van het verzet nodig. De basis was al aanwezig. Deze basis had Nederland niet, waardoor het verzet pas laat op gang kwam.¹⁸ De oriënterende fase kwam, in mijn optiek, tot een abrupt einde tijdens de Februaristaking van 1941. De directe aanleiding hiertoe waren de willekeurige en hardhandige arrestaties van een groot aantal joodse (Amsterdamse) mannen die de Duitse politie enkele dagen voor de staking uitgevoerd had. Honderden Amsterdammers waren ooggetuige van buitensporig geweld tegen de stadsgenoten van Joodse afkomst. In reactie op deze gebeurtenissen legden de Amsterdamse arbeiders massaal het werk neer. Een antwoord op deze staking bleef niet achterwege. Gedurende de eerste stakingsdag droeg de *Beauftrager des Reichskommissars* de burgemeester op om de arbeiders in de Randstad tot een hervatting van de werkzaamheden aan te sporen.¹⁹ De burgemeester besloot hierop een statement naar buiten te brengen waarin stond dat stakende gemeenteambtenaren zouden worden gestraft of ontslagen.²⁰

Accommodatie

Hoe was het in deze periode gesteld met Noord-Brabant? Allereerst is het belangrijk te beseffen dat in de eerste maanden van de bezetting aan Nederlandse, en dus ook Brabantse zijde, een aan te nemen houding werd bepaald. Dit gebeurde natuurlijk ook aan Duitse zijde. Het voornemen van Rijkscommissaris Seyss-Inquart was dat van de zogenaamde *Aufsichtsverwaltung*: zoveel mogelijk bestuursfuncties zou bij de Nederlandse instanties blijven.²¹ Mede hierdoor bleek het zowel vanuit het kamp van de bezetter als vanuit de Brabantse bevolking een enigszins rustige periode. De ‘verzetsdaden’ waren relatief onschuldig en de hieropvolgende represailles bleven beperkt tot het minimum. Opvallend in deze periode is ook de vriendelijke wijze waarop de bezettende macht enerzijds en de lokale machthebbers anderzijds met elkaar omgingen. De houding van de lokale machthebbers was daarom accommoderend te noemen.²² In verscheidene documenten aangaande de (vrijwillige)

---

¹⁸ Klumper, *Sociale verdediging en Nederlands verzet*, 455.

¹⁹ Zie bijlage 1 voor een overzicht van het staatsbestel in Nederland gedurende de Tweede Wereldoorlog.

²⁰ Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste: Duitse strafrechtspleging in bezet Nederland* (Amsterdam 1999) 93.

²¹ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste*, 57; Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog IV, mei '40-maart '41* ('s Gravenhage 1975) 60.

²² Een accommoderende houding is een inschikkende, aanpassende houding ten opzichte van een nieuwe macht. Deze houding wordt gebruikt om de bezetting zo goed mogelijk door te komen. In de geschiedkunde werd dit begrip voor het eerst gemunt door Ernst Heinrich Kossman, een Nederlands hoogleraar geschiedenis aan de Universiteit van Groningen.

Arbeitseinsatz van 1940/41 is de toon bijvoorbeeld zeer vriendschappelijk.²³ Veel geschiedt op dit moment op vrijwillige basis en de Brabanders (en de rest van Nederland ook) worden beschouwd als gelijken. Er lijkt geen reden te bestaan om in verzet te komen: het leven gaat in deze periode gestaag verder.²⁴

Verschillende burgemeesters in Noord-Brabant riepen letterlijk op tot accommodatie. De burgemeester van Geldrop was hier een voorbeeld van in een oproep tot alle ambtenaren in zijn gemeente.

‘Uw eensgezinde medewerking schenkt mij het vertrouwen dat ik in de komende – waarschijnlijk zeer moeilijke tijden – op uw volledige toewijding mag blijven rekenen. Weest tegemoetkomend en respectvol tegenover den bezetter, doch behoudt Uwe nationale fierheid en waardigheid. Bedenkt dat eerbied tegenover den bezetter gepaard kan gaan – en dat dit door hem niet anders dan zal worden gewaardeerd – aan het levendig houden in de harten, van een diepe genegenheid voor, en een onwankelbare trouw aan Vorstenhuis en Vaderland’.²⁵

Naarmate het eerste oorlogsjaar vorderde bleek toch dat de Brabantse bevolking niet zo eensgezind was als sommige burgemeesters hoopten. In een groot aantal brieven aan verscheidene burgemeesters en andere facetten van de lokale macht blijkt dat de eerste irritaties van de bezetter inmiddels boven waren komen drijven. De secretaris-generaal van het departement van Binnenlandsche Zaken maakte aan de ‘Heeren Burgemeester der gemeenten van Noord-Brabant’ kenbaar dat ‘in den laatsten tijd in sommige gemeenten op muren, schuttingen en andere dergelijke objecten leuzen worden aangetroffen, welke als Duitsch-vijandig kunnen worden aangemerkt’.²⁶ Vervolgens wordt er gesteld dat dit ‘uiteraard niet geduld kan worden’. Tenslotte wordt gesteld dat ‘de Hoogere SS – en politieleider, toegevoegd aan den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied, hierover reeds zijn ernstig misnoegen tot uiting heeft gebracht’.²⁷ Tot ernstige reprimandes van Duitse zijde

---

²³ De *Arbeitseinsatz* van 1940-41 was een ‘verzoek’ van de Duitse bezetter aan (o.a.) burgemeesters om oproepen te doen aan mannen tussen de 18 en 35 jaar, om zich vrijwillig te melden in het Duitse leger. Deze toon werd naarmate de oorlog vorderde een stuk onvriendelijker.

²⁴ RHCE, 942, Arbeidsdienst – ontwikkeling, *Documenten over de Arbeidsdienst in de beginjaren van de oorlog, district Eindhoven*, 13 november 1940.

²⁵ RHCE, 1194, Geldrop Tweede Wereldoorlog, *Brief burgemeester Geldrop aan alle ambtenaren, omgeving Geldrop*, 16 mei 1940.

²⁶ RHCE, 23, collectie A. van Wijk, *Brief SG van Binnenlandsche Zaken aan burgemeesters van Noord-Brabant, district Den Bosch*, 27 juni 1940.

²⁷ Zie bijlage 1 voor een overzicht van het staatsbestel in Nederland gedurende de Tweede Wereldoorlog.

kwam het niet: over het algemeen werd een geldboete uitgevaardigd en een enkeling kon rekenen op een gevangenisstraf.²⁸

Fase van radicalisering (februari 1941-mei 1943)

Wat relevant is voor dit onderzoek is datgene wat de Februaristaking aan de oppervlakte heeft gebracht: het optreden van de Duitse bezetter was in hoge mate gekoppeld aan dat van de Nederlandse bevolking. Er was een wisselwerking, een wederkerige relatie: indien de bevolking in verzet kwam, reageerde de bezetter met represailles. Daarnaast doet het verloop van de oorlog ons geloven dat hardere maatregelen van Duitse zijde zorgen voor een toename van het verzet. Vooral toen de Duitsers in de jaren 1942-43 niet meer de moeite deden om hun handelen te legitimeren was er een duidelijke toename te zien betreffende verzetsdaden.²⁹ De Februaristaking was tevens een uiting van een groeiend onbehagen onder de Nederlandse bevolking, waardoor zowel de bevolking als de Duitse bezetter een soort schroom van zich afwierp. De burgers gehoorzaamden de bezetter steeds minder en zochten, na de staking, hun heil steeds vaker in ondergrondse verzetsactiviteiten. Als antwoord hierop oefende de bezetter steeds meer druk uit op de Nederlandse bevolking.³⁰

Deze fase werd gekenmerkt door een groeiend aantal problemen onder de Nederlandse bevolking waarmee de bezetter geconfronteerd werd. De bevolking kreeg namelijk langzaam in de gaten dat de bezetting nog wel eens een erg lange tijd zou kunnen gaan duren. Het toenemende voedseltekort droeg tevens bij aan het pessimistische toekomstbeeld van de Nederlanders. Er was echter nog steeds geen sprake van een strak georganiseerd en gestructureerd verzet, maar er was wel een duidelijke groei te bespeuren aangaande criminaliteit ten opzichte van de bezetter. Uit deze vormen van criminaliteit bleek dat het respect van de Nederlandse bevolking voor de bezetter flink minder werd.³¹ Aangezien de Duitsers steeds heviger reageerden op deze criminaliteit kunnen we afleiden dat zij dit zagen als duidelijke verzetsdaden die de kop ingedrukt moesten worden.³²

De Februaristaking heeft, in tegenstelling tot wat de historiografie betreffende dit onderwerp predikt, zijn sporen nagelaten in Noord-Brabant. Zoals hierboven beschreven is werd er vooral gestaakt in Amsterdam en omstreken, Hilversum en Utrecht. Toch kunnen we de Februaristaking ook als een kantelpunt bestempelen als we kijken naar de houding van de

---

²⁸ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste*, 54-56.

²⁹ Kooistra, *Represailles in Nederland*, 26.

³⁰ Ibidem 95-96.

³¹ Dick van Galen Last stelt dat criminaliteit en verzet in Nederland in veel gevallen gemakkelijk te onderscheiden was, maar dat in deze periode deze scheidslijnen vervaagden. Criminaliteit, zoals we dat hedendaags ook kennen, kreeg een politiek tintje.

³² Moore, *Resistance in Western Europe*, 196-197.

bezetter ten opzichte van het verzet en/of de stakers in Noord-Brabant. Door de massale stakingen in de Randstad leek de paniek toe te slaan bij de bezetter dat ook de rest van Nederland het voorbeeld zou doen volgen. Op 6 maart 1941, tien dagen na het uitbreken van de Februaristaking, schreef de procureur generaal tezamen met de directeur van politie Dubois een telegram aan de politie te 's Hertogenbosch. In dit telegram werd medegedeeld dat 'iedere poging tot het bevorderen van een staking aanstonds met kracht moet worden onderdrukt'. Tevens moet 'verzet met alle middelen worden gekeerd' en is 'uiterste waakzaamheid en invoeren extra patrouillediensten tot nader order opgedragen'.³³ De bezetter vreesde dat vitale bedrijven als Philips, die één van de motors vormde voor de Duitse oorlogseconomie, zouden gaan staken. Dit moest met alle middelen voorkomen worden, aldus de procureur generaal.

Een goed voorbeeld van een groeiend ongenoegen onder de Brabantse bevolking én voornamelijk van de bezetter komt naar voren in de hoeveelheid brieven aan burgemeesters en andere lokale machtsorganen betreffende het 'vertoon van afbeeldingen van leden van het Huis van Oranje-Nassau', 'demonstratieve handelingen voor Oranje' en 'demonstratieve handelingen welke uiting geven aan sympathie voor de Sovjet-Unie'. Deze daden worden volgens de documenten gezien 'als Duitsch-vijandige betoogingen in den zin van §4 der verordening no. 95/41, welke dus als zoodanig strafbaar zijn en behooren te worden vervolgd'.³⁴ Deze verordening, genoemd in bovenstaand citaat, stelde strafbaar: deelname aan staking, aanzetten tot staking of het hinderen van anderen bij het verrichten van werk. Straffen konden in dit geval variëren van één jaar gevangenisstraf tot, in buitengewoon ernstige gevallen, de doodstraf.³⁵ Daar waar de toon in de eerste fase nog relatief vriendschappelijk was, wordt deze hier dus duidelijk veel harder. In de periode voor de Februaristaking werd er nog niet zo hard opgetreden, zo blijkt ook uit het feit dat de strafmaat voor februari 1941 milder was dan na de bewuste staking. Een voorbeeld hiervan is een boete die dhr. Nieuwenwijk op 27 november 1941 kreeg omdat hij zich schuldig gemaakt had aan 'an organisierten Widerstand gegen massnahmen des Reichskommissars'. Hiervoor diende hij 'vijf honderd gulden te storten'. Op 17 juli 1942 pleegde dhr. Selders eenzelfde 'misdrijf', waarop hij gedeporteerd werd naar kamp Amersfoort.³⁶

---

³³ RHCE, 1194, Geldrop Tweede Wereldoorlog, *Telegram Dubois aan SD 's Hertogenbosch, district Eindhoven*, 6 maart 1941.

³⁴ RHCE, 66, Documentatie Son en Breugel Tweede Wereldoorlog, *Meerdere brieven bezetter aan lokale organen, district Eindhoven*, 2 april 1941.

³⁵ NIOD, 020-9083, Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, *Verordening 95/41, district Amsterdam*, 19 mei 1941.

³⁶ RHCE, 1196, Geldrop in de Tweede Wereldoorlog, *Proces verbalen*, 29 november 1941 en 17 juli 1942.

Gijzelaars in de kampen Beekvliet en Haaren

De aanwezigheid van klein-seminarie Beekvliet te Sint-Michielsgestel en het seminarie te Haaren is tevens het vermelden waard. Kijkende naar de reactie op het verzet in Noord-Brabant zijn dit belangrijke plaatsen geweest. Als poging het verzet te ontmoedigen sloten de Duitsers in 1942 meer dan 1350 politici en andere notabelen op in 'Beekvliet'. Friedrich Christiansen, één van de hoogst geplaatste Duitse militairen in Nederland (de zogenaamde *Wehrmachtsbefehlhaber*), stelde dat de gijzelaars, de zogenaamde *Todeskandidaten*, het niet zouden overleven bij een volgende verzetsdaad. Er was echter nog een kamp waar gijzelaars opgesloten werden. In juli 1942 werden bijna 800 gijzelaars aangehouden, wederom in opdracht van Christiansen, en overgebracht naar grootseminarie Haaren. Het in gijzeling nemen van de (in totaal) 2150 gijzelaars moet gezien worden als een reactie op verzetsdaden. De liquidaties kunnen gezien worden als de ultieme vergelding op verzetsdaden. Op 5 september 1944 werd kamp Beekvliet opgeheven en werden de gijzelaars overgebracht naar kamp Vught.³⁷

Het is niet zo dat dit alleen gold voor verzetsdaden gepleegd in Noord-Brabant, maar een onderzoek naar de represailles in Noord-Brabant is niet compleet zonder dit vermeldt te hebben.

Noord-Brabant blijkt geen uitzondering op de regel te zijn als we kijken naar de afwachtende houding van de bevolking in de eerste jaren van de Tweede Wereldoorlog. Met name het eerste jaar van de bezettingsperiode namen de meeste Brabanders een zeer afwachtende houding aan ten opzichte van de Duitsers. Henk van Randwijk heeft in zijn kroniek van het verzet, getiteld 'In de schaduw van gisteren', er regelmatig gewezen dat het merendeel van de Brabantse bevolking zich in de zomermaanden van 1940 'meer zorgen maakte over het uitblijvende zomerweer dan over het werkelijke karakter van de Duitse bezetter'.³⁸ Gaandeweg heeft het verzet in Noord-Brabant in de tweede helft van 1942 en de eerste helft van 1943 ietwat vastere vormen aangenomen. Daarbij is ook het karakter veranderd. Er moest hulp geboden worden aan ontvluchte Franse krijgsgevangenen, aan Joden, aan werkweigeraars en aan piloten. Het overheersende verzetsmotief was niet de haat tegen de Duitsers, maar het 'bieden van hulp aan de verdrukte medemens'.³⁹ Aan het einde van deze fase komen we weer bij een absoluut omslagpunt terecht: de April-meistaking van 1943.

---

³⁷ Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), 766-0.1.1, Oud-Gijzelaars 1941-1995, *Gijzelaars in de kampen Beekvliet en Haaren, district Den Bosch*, 3 december 1995.

³⁸ H.M. van Randwijk, *In de schaduw van gisteren* (Amsterdam 1967) 47.

³⁹ J. Buitkamp, *Verzet in West-Brabant* (Breda 1983) 83.

Hoofdstuk 2

Daarom is het een volmaakt correcte houding wanneer de Nederlandsche militair rustig thuis afwacht of het den vijand gelukt hem te pakken te krijgen. Wij steunen het spelletje van de vijand niet. Uit het klinkende antwoord van Nederland op deze dreigende deportatie blijkt dan ook dat ons volk niet van plan is onze mannen goedschiks te laten weghalen!

Het Parool, editie mei 1943⁴⁰

Het Parool speelt hier in op de proclamatie van Friedrich Christiansen die uiteindelijk zou leiden tot de April-meistaking van 1943. In zowel Noord-Brabant als Nederland in het geheel mogen we de invloed die de April-meistaking van 1943 op het verzet (en de daarbij horende represailles) heeft gehad zeker niet onderschatten. In bovenstaand citaat van verzetskrant 'Het Parool' komt duidelijk naar voren dat de anti-Duitse tendens onder de bevolking, tezamen met de onwelwillendheid ten opzichte van de bezetter, sterker werd door deze gebeurtenis.

Fase van Duitse repressie (mei 1943-oktober 1944)

De April-meistaking was de tweede nationale staking tijdens de Tweede Wereldoorlog in bezet Nederland. Na de capitulatie hadden de Nederlandse krijgsgevangenen mogen terugkeren naar huis. De geruchten (die in 1943 de ronde deden) dat de geallieerden een tweede Europees front wilden openen zorgde ervoor dat de Duitsers zich genoodzaakt voelden alsnog een beroep te doen op de krijgsgevangenen. Hierdoor steeg de Nederlandse vijandigheid jegens de Duitse bezetter tot grote hoogte. Van Galen Last ziet in deze April-meistakingen de ultieme uiting van het ongenoegen en de frustratie die al sinds 1942 steeds groter werd en die uiteindelijk leidde tot een verscherping van de Duitse maatregelen.⁴¹

Figuur 1. Friedrich Christiansen

Zoals eerder gezegd kunnen we stellen dat er, naarmate de oorlog vorderde, een steeds sterkere samenhang bestond tussen het bezettingsbeleid enerzijds en de opstelling van de Nederlandse bevolking anderzijds. Deze relatie werd naar verloop van tijd niet enkel bepaald

⁴⁰ 'Het Parool' (versie 20 mei 1943), <http://www.hetillegaleparool.nl/archief/1943/430520-1.php> (2 mei 2014).

⁴¹ Moore, *Resistance in Western Europe*, 199-200; Geheugen van Nederland, 'Afbeelding Christiansen' (versie 12 november 2001), <http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/SFA03:SFA005001186/&p=2&i=4&t=42&st=christiansen&sc=%28christiansen%29/&wst=christiansen> (17 mei 2014).

door nationale tendensen, maar minstens zo veel door ontwikkelingen die zich afspeelden op het internationale toneel. De Duitse militaire hegemonie, die in de eerste jaren van de oorlog zo vanzelfsprekend leek, kwam aan het wankelen in het voorjaar van 1943. In de daaropvolgende maanden brokkelde deze steeds verder af. De Russen bleken een zeer taaie tegenstander in het oosten en drongen de Duitsers steeds verder terug. In Duitsland zelf lagen steden en fabrieken steeds weer onder vuur en op 6 juni 1944 sloegen de geallieerden een bres in het westfront van het Derde Rijk. Mede door deze gebeurtenissen was er in deze periode in meerdere opzichten sprake van een verdere radicalisering. De arbeidsinzet in Nederland werd geïntensiveerd en de bevolking als geheel stelde zich steeds negatiever op ten opzichte van de bezetter. Er werd steeds vaker geen gehoor gegeven aan Duitse oproepen én verzetsgroeperingen gingen steeds meer geweld gebruiken, wat af te leiden is uit de toename van het aantal aanslagen op personen. De Duitse bezetter reageerde hier hardhandig op en schuwde geen enkel middel meer, waardoor de eerder genoemde geweldsspiraal door beide partijen niet werd doorbroken. Binnen de Duitse bezettende macht veranderden de verhoudingen door de April-meistaking. De burgerlijke ongehoorzaamheid en verzetsdaden werden steeds extremer, waardoor het Duitse regime de bakens op verschillende manieren verzette: alles was geoorloofd in de strijd tegen het verzet.⁴² De *Höhere SS- und Polizei Führer* Hans Albin Rauter zorgde er voor dat (na een groot aantal liquidaties ten opzichte van de Duitsers) er geheime acties plaatsvonden ter vergelding van de daders.⁴³ Dit hoefde niet eens te betekenen dat mensen geliquideerd werden die direct betrokken waren bij de daden. Het project van Rauter, dat opereerde onder de codenaam *Aktion Silberanne*, hield ongeveer een jaar stand, maar werkte averechts: het geweld vanuit het verzet escaleerde.⁴⁴

Achteraf kunnen we stellen dat de Duitsers een kapitale fout hebben gemaakt. De toon en de inhoud van de proclamatie van Christiansen leidde tot een woede-uitbarsting onder de Nederlandse bevolking. Deze algemene staking bleek uiteindelijk een veel grotere reikwijdte te hebben dan de Februaristaking, die vooral invloed had op de Randstad.⁴⁵

---

⁴² Von Frijtag Drabbe Künzel, Het recht van de sterkste, 188-189: Klumper, Sociale verdediging en Nederlands Verzet, 456.

⁴³ Zie bijlage 1 voor een overzicht van het staatsbestel in Nederland gedurende de Tweede Wereldoorlog.

⁴⁴ Jack Kooistra en Albert Oosthoek, Recht op wraak: liquidaties in Nederland 1940-1945 (Leeuwarden 2009) 25.

⁴⁵ Ad van Liempt, De oorlog (Amsterdam 2009) 203.

Kijkende naar het effect van de April-meistakingen in Noord-Brabant is het van belang in hoeverre deze stakingen zich in de provincie ontwikkelden. De stakingen verschilden door het gehele land van tijd en plaats, qua hevigheid én (onder invloed van de Duitse repressie en

NATIONALE OPROEP!

Aan het Nederlandsche Volk.

De „Oproep van de 18–35-jarigen voor de Duitse Arbeitseinsatz“ is een, nauwelijks bedekte, moordaanslag op ons geheele volksleven. Dat bepaalde groepen van aanmelding zijn „vrijgesteld“ beteekent niets: wie zich nu nog niet behoort te melden, blijft slechts zoolang als den overweldigder dienstig is. Zijn wegvoering wordt intusschen geniepig voorbereid.

Seisz Inquart heeft in zijn jongste rede te Hengelo duidelijk doen verstaan: Nederland moet van zijn mannelijke krachten beroofd worden, voordat de inval komt. Zich aanmelden beteekent dus: zich in dienst stellen van den vijand; beteekent op het critieke moment den weerstand van het Nederlandsche volk stuiten; beteekent verraad aan de Nederlandsche zaak.

Daarmede is ieders houding bepaald. Laat U niet intimideeren door welk dreigement ook. Het gemis van voedselbonnen is erg, de bedreigde straf niet malsch. Maar wat wacht U daartegenover in Duitschland? Voedsellooze koolsoep en . . . voortdurend levensgevaar! „Duitschland zal worden bezaaid met brand- en brisantbommen. Doet alles, om uit die hel vandaan te blijven“, zeide Minister Gerbrandy in zijn jongste radiorede. En men kan er zeker van wezen, dat hij voor deze waarschuwing goede reden had!

4.46

Figuur 2. Nationale oproep aan het Nederlandsche volk tegen de Arbeitseinsatz, verspreid in Noord-Brabant en Limburg

factor slechts ‘één van de velen is’, zoals dat bij nagenoeg elk historisch proces het geval is. Volgens Bouman behoort Noord-Brabant, tezamen met Groningen en Friesland, tot het drietal provincies waar het hevigst is gestaakt. De stakingen in Noord-Brabant duurden het langst, maar kwamen ook het minst snel op gang.⁴⁸ Toch betekende dit niet dat in heel Noord-Brabant massaal het werk neergelegd werd. Steden in het noorden en westen van de provincie, zoals Tilburg en Breda, reageerden veel lauwer dan in Eindhoven, Helmond en Valkenswaard. In Helmond werd de staking al op 1 mei 1943 de kop ingedrukt, maar in Eindhoven kreeg de staking een algemeen karakter. Vanzelfsprekend lag in Eindhoven het zwaartepunt op de fabrieken van gloeilampengigant Philips. Op de eerste dag van de staking, 29 april 1943, gingen werknemers van Philips massaal in staking. De *Sicherheitsdienst* besloot hierop een bureau in te richten in de fabrieken zelf, in de hoop de staking snel neer te kunnen slaan. De arbeiders van Philips trokken zich hier aanvankelijk niets van aan. In open

terreur) zijn wisselend naar tijd en plaats opgehouden. Historicus en socioloog P.J. Bouman heeft geprobeerd deze verschillen te verbinden aan de streekkarakters in de verschillende provincies.⁴⁶ In ‘De April-meistaking van 1943’ stelt hij het volgende: ‘het merkwaardige van de April-meistaking is juist, dat zij zo sterk varieerden in het moment van uitbreken, in duur en intensiteit van het verzet, zelfs in streken waar men in verband met de volksaard en de sociaaleconomische omstandigheden een zekere gelijkheid van reageren had mogen verwachten.’⁴⁷ Bouman bedoelt hier absoluut niet mee dat het streekkarakter geen rol speelde, maar dat deze

⁴⁶ Geheugen van Nederland, 'Nationale oproep' (versie 3 december 2003), <http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/NIOD02:188764453/&p=1&i=7&t=9&st=arbeitseinsatz&sc=%28arbeitseinsatz%29/&wst=arbeitseinsatz> (17 mei 2014).

⁴⁷ P.J. Bouman, *De April-Meistakingen van 1943* (Den Haag 1950) 86.

⁴⁸ Bouman, *De April-Meistakingen van 1943*, 104-105.

vrachtwagens reden zij door het centrum van Eindhoven, al zwaaiend met (rode) vlaggen. De ‘vlaggenparade’, zoals deze bekend staat in Eindhoven en omstreken, was tekenend voor de overgave waarmee de arbeiders zich stortten op de staking. Meneer Cor Beekers, 86 jaar oud, bevond zich in het centrum van Eindhoven op het moment van de ‘parade’ en kan het zich nog helder voor de geest halen. ‘We waren aan het voetballen op de Demer, wat er nog van over was na de Sinterklaasbombardementen (6 december 1942, red.), toen we toeterende vrachtwagens van de fabrieken af zagen komen. Even dachten we zelfs dat we bevrijd waren.’⁴⁹

Wat eveneens tekenend was voor het enthousiasme van de Eindhovenaren was het feit dat zij, toen de staking elders in het land voorbij was, weigerden het werk weer op te pakken. Ook in Best, bij de BATA-schoenenfabrieken, besloot men de werkzaamheden niet te vervolgen. Hierop krijgt Eindhoven (en omstreken) voor het eerst te maken met de harde represailles van de Duitse bezetter. De *Sicherheitspolizei* slaat toe op de plekken waar nog steeds gestaakt wordt en doet dit zonder enig mededogen. Op maandagmiddag 3 mei worden zeven willekeurige Philips-medewerkers meegenomen naar de binnenplaats en gefusilleerd. Ir. Frits Philips en nog drie vooraanstaande Philips-topmannen werden in de gevangenis van Beekvliet te Sint-Michielsgestel opgesloten.⁵⁰

De April-meistakingen van 1943 hebben niet enkel op deze manier gezorgd voor represailles van Duitse zijde in Noord-Brabant. Door de eerdergenoemde proclamatie van Christiansen ontstond er een grote stroom aan onderduikers. Om een massa van deze proporties bij te kunnen staan door bijvoorbeeld een onderduikadres te zoeken kwam de LO, de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers, onder een immense druk te staan. Er waren namelijk niet enkel onderduikadressen nodig, maar ook valse documenten, bonkaarten en geld.⁵¹ Aangezien de LO toentertijd in Noord-Brabant een gefragmenteerde organisatie was zochten veel van de versplinterde groepen contact met elkaar. Deze verbindingslijnen liepen niet enkel door de provincie Noord-Brabant heen, maar ook met de rest van het land. De werkzaamheden van de LO gingen door de toename van het aantal werkzaamheden steeds vaker gepaard met functioneel gewapend verzet, waarbij het wapen als dreigement werd bedoeld. Hierbij moet je denken aan overvallen op bevolkingsregisters en distributiekantoren, waarbij de bewakers geneutraliseerd dienden te worden.⁵² Door deze toename van het verzet door de vergrote vraag betreffende onderduikers, de uitbarsting van het groeiende ongenoegen

---

⁴⁹ Interview met meneer Johannes Cornelis Beekers, afgenomen op 14 april 2014 te Eindhoven.

⁵⁰ Bouman, *De April-Meistakingen van 1943*, 86-93.

⁵¹ Buitkamp, *Verzet in West-Brabant*, 23-25.

⁵² Kooistra, *Represailles in Nederland*, 25.

onder de Brabantse (en Nederlandse) bevolking en de represailles van de Sicherheitspolizei in Breda en Eindhoven kunnen we stellen dat de April-meistakingen van 1943 een belangrijk punt zijn geweest in het verdere verloop van de Tweede Wereldoorlog in Noord-Brabant.

In de inleiding werd gesproken over de zogeheten ‘spiraal van geweld’, die zorgt voor een geweldsescalatie die zijn weerga niet kent. We kunnen deze geweldsspiraal ook benoemen als een opeenstapeling van wraakacties. In het volgende citaat, geschreven door een lid van de Sicherheitsdienst (te Breda) genaamd Klaas van der Hof aan een collega, komt goed naar voren dat zulke wraakgevoelens sterk leefden, zowel aan Duitse zijde als aan de zijde van het verzet:

‘Toen ik hoorde van de aanslag op uw leven, begrijp je dat ik met wraak vervuld was en nog ben. Het beste lijkt mij toe, dat we ook een club oprichten voor revanche en zodra er iemand van ons iets gebeurt, dat we terstond anderen laten verdwijnen. De Führer heeft immers ook geschreven, dat terreur met terreur moet worden beantwoord. Waarom zullen wij dat dan niet doen?’⁵³

Uit deze veelzeggende passage, geschreven aan het einde van 1943, kunnen we het een en ander afleiden. Door de toename van het aantal aanslagen van het verzet op de Duitse bezetter (en de collaborateurs) is er sprake van vanzelfsprekende wraakgevoelens. Deze wraakgevoelens leidden weer tot een verharding van de houding van de bezetter ten opzichte van de gehele Nederlandse bevolking.

Fase van extreme reprimandes (juli 1944-september 1944)

Deze fase speelt zich nog af binnen de fase van Duitse repressie, maar blijkt een grote invloed gehad te hebben op Nederland, en vooral op Noord-Brabant. Na de aanslag op Adolf Hitler door generaal Claus Schenk von Stauffenberg van 20 juli 1944 sloeg eerstgenoemde door. In het zogenaamde *Niedermachungsbeehl* van 30 juli 1944 werd aan de autoriteiten in Nederland medegedeeld dat iedereen ‘zonder enige vorm van rechtspraak ter dood kon worden gebracht’.⁵⁴ Daarnaast werd in verschillende dagbladen ‘gereageerd door den Führer, zoals in De Telegraaf van 21 juli 1944.’⁵⁵ Hitler stelt deze aanslag op te nemen als ‘een directe

---

⁵³ Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), 40750, Klaas Coenraad van de Hof, *Brief van Van de Hof*, 14 november 1943.

⁵⁴ NIOD, 249-0557, Dossier – Niedermachungsbeehl, A3, *Kopie Niedermachungsbeehl*, 30 juli 1944.

⁵⁵ AMBZ, 65, Verzameling oorlogsdocumentatie, 6D, *De Telegraaf*, 21 juli 1944.

aanslag op de gestelde doelen', waardoor hij 'genoodzaakt is krachtige maatregelen te nemen'.⁵⁶ In de periode tussen juli en september 1944 maakte Noord-Brabant deze fase nog mee en in het bijzonder de gevangenen in Kamp Vught. Het *Niedermachungsbeehl* leidde tot directe executies, die in Noord-Brabant uitgevoerd werden in opdracht van Eric Deppner uitgevoerd. Deppner was vanaf 1941 hoofd van *Abteilung IV* van de Sicherheitspolizei. Daarnaast was hij kampcommandant te Westerbork, Amersfoort en tenslotte Vught. Van eind juli tot en met begin september werden 450 personen geëxecuteerd onder zijn bevel.⁵⁷ De aanslag van Von Stauffenberg was een absoluut keerpunt als we kijken naar de represailles op het verzet. Alle beperkingen waaraan de Duitsers zich dienden te houden aangaande de strafrechtpleging in Nederland mochten overboord gegooid worden en er mocht 'lustig op los geëxecuteerd worden'.

De Hongerwinter (oktober 1944-mei 1945)

De bevrijding van het zuiden betekende echter niet dat het noorden verlost was van het juk van de Duitse bezetter. Voor hen brak misschien wel de zwaarste tijd van de oorlog aan, die begon met een Hongerwinter. Als represaille voor de aangekondigde Spoorwegstaking besloot de Duitse bezettingsmacht de voedseltransporten naar het westen en het noorden van Nederland te blokkeren. De blokkade duurde ruim zes weken en veroorzaakte in het niet-bevrijde deel van Nederland een hongerramp van catastrofale omvang.⁵⁸ Jany Bokhove-Ooink op den Dijk, momenteel 85 jaar oud, kan de Hongerwinter nog goed voor de geest halen. Woonachtig in Nijverdal (Overijssel) zag zij de represailles van de Duitsers steeds heviger worden. 'Of ik in de oorlog de Duitse represailles heviger heb zien worden? Jazeker. Dat is aan het begin van de Hongerwinter geweest, rond december 1944. In die periode nam het aantal razzia's flink toe en werd je voor het minste of geringste vervolgd. Veel mensen bij ons in de straat hebben we niet meer teruggezien'.⁵⁹

De periode die hierboven beschreven wordt noemt Dick van Galen Last de 'teloorgang van de burgerlijke maatschappij'.⁶⁰ In de laatste acht maanden van de oorlog vonden ongeveer 1000 Nederlandse burgers de dood door Duitse executies. Dit, tezamen met de extreme kou en de schaarste aan eten, zorgde ervoor dat dit jaar in de oorlog heviger was dan de

---

⁵⁶ Ibidem

⁵⁷ De Jong, *Het Koninkrijk X*, 66-78.

⁵⁸ Rolf-Dieter Müller, *An der Seite der Wehrmacht: Hitlers ausländische Helfer beim Kreuzzug gegen den Bolschewismus* (Berlijn 2007) 137-146.

⁵⁹ Interview met mevrouw Zwaantjen Eghberdina Ooink op den Dijk-Bokhove, afgenomen op 23 maart 2014 te Eindhoven.

⁶⁰ Moore, *Resistance in Western Europe*, 203.

voorgaande jaren. ‘In de eerste jaren van de oorlog waren de gevolgen voor ons niet zo heel groot. We hadden joodse onderduikers, maar werden niet heel vaak overvallen door de Duitsers. Er was ook wel genoeg te eten. Dit veranderde compleet vanaf het einde van 1944. Ze waren de oorlog aan het verliezen en dat kwam veel mensen in onze wijk duur te staan’, aldus mevrouw Bokhove-Ooink op den Dijk.⁶¹

Nogmaals, deze fase heeft Noord-Brabant niet meer meegemaakt: dit gedeelte van Nederland was toen al bevrijd. Voor Noord-Brabant brak een tijd aan waarin men zich onttrok aan de donkere bezettingsjaren. Het verzet kwam bovengronds en ook de illegale pers verscheen aan de oppervlakte.⁶²

---

⁶¹ Interview met mevrouw Zwaantjen Eghberdina Ooink op den Dijk-Bokhove, afgenomen op 23 maart 2014 te Eindhoven.

⁶² Kees Schulten, ‘Bevrijding en scheiding in het laatste oorlogsjaar’, Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda “De Oranjeboom” (1994) 71-72.

Hoofdstuk 3

Het verzet en de onvermijdelijke represailles die hierop volgden in Noord-Brabant kwam nagenoeg overeen met de situatie in Nederland, met uitzondering van enkele karakteristieke gebeurtenissen voor de zuidelijke provincie. Aan de hand van een drietal casestudies zal gekeken worden in hoeverre de onderlinge steden in Noord-Brabant van elkaar verschillen als we kijken naar de harde hand waarmee de Duitsers reageerden op het verzet. Er is gekozen voor Bergen op Zoom en Eindhoven. Waarom is de keuze gevallen op deze steden? Bergen op Zoom is een garnizoensstad, waar vanaf het begin van de oorlog officieren gelegerd waren. Door middel van een casestudie wordt onderzocht of dit daadwerkelijk een invloed heeft gehad op de ontwikkeling van het verzet. Eindhoven is gekozen voor de vitale bedrijven die daar in de oorlog stonden en nu nog steeds staan: denk hierbij vooral aan Philips. Is er naar aanleiding van de aanwezigheid van deze bedrijven harder gereageerd door de Duitsers op de stakingen van 1941 en 1943?

Bergen op Zoom

*Bergen op Zoom, houdt u vroom. Stut de Duitse scharen.*⁶³ Zo luidt een kreet uit de Tweede Wereldoorlog, die zeer populair was onder het verzet. Het was een variant op de originele kreet, die in de Tachtigjarige oorlog het toppunt van zijn populariteit had. Toen gebruikten de verzetsmensen in het Markiezaat deze kreet met de ‘Spaensche scharen’.

Bergen op Zoom is een stad die, wat betreft de Tweede Wereldoorlog, tot de verbeelding spreekt. Het is de plaats waar Walter Süskind zijn verzetsgedachte ontwikkelde die later in Amsterdam tot uitwerking zou komen.⁶⁴ Ook heeft hier de fameuze overval op het plaatselijke distributiekantoor plaatsgevonden, waarop de bezetter besloot vijf inwoners van de stad ter dood te veroordelen.⁶⁵ En het is natuurlijk de stad die de Spanjaarden het hoofd geboden hebben ten tijde van de Tachtigjarige oorlog.

Bergen op Zoom kunnen we bestempelen als een vreemde eend in de bijt. Niet enkel in de Brabantse context, maar ook in de Nederlandse context. Daar waar het verzet en de daarbij behorende represailles in Eindhoven en Tilburg redelijk volgens de nationale tendensen verliepen, kunnen we dat niet van de West-Brabantse stad zeggen.

Van het begin af aan heeft de bevolking van Bergen op Zoom zich verzet tegen de Duitse bezetter. De stad stond bol van het aantal beroepsofficieren die vrijwel allemaal hun

---

⁶³ Buitkamp, *Verzet in West-Brabant*, 116.

⁶⁴ De Jong, *Het Koninkrijk VI*, 258.

⁶⁵ M. Rijnders, *Opdat wij niet vergeten: fusillades in Midden-Brabant, 1942-1944* (Goirle 1992) 17.

verbittering over de snelle nederlaag niet onder stoelen of banken schoven. Bergen op Zoom beschikte over vijf kazernes en minstens zo veel tehuizen waar Nederlandse militairen, zelfs tijdens de oorlog, bij elkaar kwamen. De ontevredenheid over de snelle capitulatie heeft geleid tot het ontstaan van een gezamenlijke verzetsgeest, die in kleine verzetsdaden tot uitdrukking kwam. Dit bleek echter in meer steden in Noord-Brabant het geval te zijn. In de steden Vught en Tilburg kwamen kleine ‘verzetjes’ ook wat sneller op gang. Het is echter zeker niet zo dat er een overkoepelend verzetsorgaan te vinden was in Bergen op Zoom, maar verzet in de vorm van sabotagewerkzaamheden was men in het eerste oorlogsjaar aldaar niet vreemd.⁶⁶ Zoals eerder beschreven kwam dit in het eerste bezettingsjaar, over het algemeen, in Nederland zelden tot nooit voor.

De gevolgen van de Februaristaking waren in Bergen op Zoom nauwelijks merkbaar. De archiefstukken en (ego)documenten noemen de Februaristaking niet eens en ook de secundaire literatuur rept er geen woord over. Dit past ook in het beeld rondom de staking: enkel in de Randstad én in de gebieden met vitale bedrijven heeft de Februaristaking zijn sporen nagelaten. In Bergen op Zoom bevonden zich toentertijd geen bedrijven van vitaal belang voor de bezetter. Wel werd de stad hard geraakt door proclamatie van Christiansen in 1943, waarin alle voormalige krijgsgevangenen opgeroepen werden voor de *Arbeitseinsatz*. Bergen op Zoom herbergde veel Nederlandse militairen vanwege de rol als garnizoensstad.⁶⁷

Aan de proclamatie van Christiansen gaat nog een kleine geschiedenis vooraf betreffende de studenten. Als antwoord op een aantal liquidaties in Nederland, kort na de verloren Slag bij Stalingrad op 2 februari 1943, besloten de Duitsers een groot aantal studenten op te pakken en de universiteiten te sluiten. Al snel kwamen de Duitsers terug op deze maatregel. Op 13 maart 1943 verscheen echter nog wel een verordening in het Brabants Nieuwsblad die stelde dat alle studenten een loyaliteitsverklaring dienden te tekenen. Deze verklaring zou ervoor zorgen dat het hoger onderwijs weer op gang zou komen. De studenten in Bergen op Zoom besloten massaal de verklaring niet te tekenen. Binnen twee maanden werd duidelijk hoeveel waarde de bezetter hechtte aan deze nalatigheid van de studenten: op 5 mei 1943 verscheen een beschikking in de kranten uit naam van “Höhere SS- und Polizeiführer” Rauter. Deze beschikking maakte duidelijk dat alle studenten zich bij de

---

⁶⁶ Irene van Kemenade, ‘Met gevaar voor eigen leven: het verzet in Bergen op Zoom, 1940-1945’, *De Waterschans* nr. 1 (2005) 5-8. Tijdschrift afkomstig uit het archief van Bergen op Zoom, het informatiecentrum in Het Markiezenhof.

⁶⁷ Buitkamp, *Verzet in West-Brabant*, 138.

dichtstbijzijnde kazerne moesten melden voor de *Arbeitseinsatz*. Indien zij besloten dit niet te doen zouden er strenge represailles komen.⁶⁸

Bergen op Zoom kreeg vooral in het laatste bezettingsjaar van de stad te maken met represailles van de bezetter. Op 17 september 1944 kregen verschillende inwoners van Bergen op Zoom het volgende bericht van de Duitse *Fachberater*.⁶⁹

‘In opdracht van de Kampfkommandant (Feldgendarmerie) bent u aangegeven zich direct te melden bij de Cort Heyligerskazerne. (...) Bij niet nakoming van deze aanwijzing wordt onmiddellijk door de Feldgendarmerie ingegrepen en volgens het oorlogsrecht gestraft.’⁷⁰

Het was een laatste verwoede poging van de bezetter om mankracht te verzamelen om de steeds verder oprukkende geallieerden een halt toe te roepen. Het mocht echter niet baten: op 27 oktober 1944 werd ook het eeuwenoude Markiezaat Bergen op Zoom bevrijd.

Eindhoven

Het Eindhoven van de Tweede Wereldoorlog wordt vrijwel altijd in één adem genoemd met de Philipsfabrieken. Dat is natuurlijk ook niet vreemd. De Philips-fabrieken waren een belangrijke motor van de Nederlandse en Duitse (oorlogs-)economie die absoluut niet onderschat mag worden.

Het archiefmateriaal betreffende het eerste jaar doet niet geloven dat Eindhoven geen oriënterende fase heeft moeten doorstaan. Ook in de *lichtstad* bestonden de verzetsstructuren nog niet. Kijkende naar de directe omgeving van Eindhoven wordt dit bevestigd. In de nabij gelegen gemeente Zeelst bestond het ‘verzet’ in het eerste jaar vooral uit kleine speldenprikjes. Zo vertelt meneer Jan Bressers, redacteur ‘Zeelst schrijft geschiedenis’, dat hij zich nog kan herinneren dat ‘een dorpsbewoonster het aandurfde NSB-pamfletten uit de brievenbussen te halen en te vernietigen’.⁷¹ Verder was in Zeelst weinig verzet mogelijk, aangezien de gemeente vlakbij een vliegveld lag. In de huizen in en rondom de gemeente waren Duitsers ingekwartierd, zo ook in het ouderlijk huis van meneer Bressers.

---

⁶⁸ J.M. Backx, ‘Het verhaal van Hans Huijsman’, *De Waterschans* nr. 1 (2005) 5-8. Tijdschrift afkomstig uit het archief van Bergen op Zoom, het informatiecentrum in Het Markiezenhof.

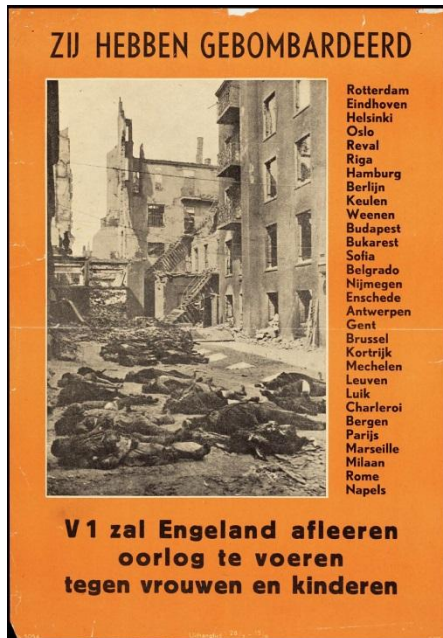
⁶⁹ De Duitse *Fachberater* was een Duitse medewerker aan het arbeidsbureau, die in dit geval de mannen uitkoos die geschikt waren voor bepaalde werkzaamheden.

⁷⁰ AMBZ, 65, Propaganda materiaal van Duitse zijde, N.S.B. en verzet, 1B, *Brief Duitse Fachberater aan dienstplichtige*, 17 september 1944.

⁷¹ Mailwisseling met Jan Bressers, redacteur ‘Zeelst schrijft geschiedenis’, plaatsgevonden tussen 1 en 4 april 2014.

De eerste vormen van verzet komen naar voren tijdens de Februaristaking. In deze Februaristaking, zo stelt een onbekende Eindhovense verzetsstrijder, werden ‘de ogen van het volk geopend voor de onvriendelijkheid van de bezettende macht’. Hierdoor ‘gebeurde er steeds meer onder de grond’.⁷²

Figuur 3. Propaganda tegen de geallieerden

Als we spreken van een geweldsspiraal die een wederzijds verband houdt met zowel het verzet als de represailles van de bezetter zien we een perfect voorbeeld in Eindhoven. Op 6 december 1942, rond half één, bombardeert de Britse Royal Air Force (RAF) de Philipsfabrieken in Strijp en aan de Emmasingel. De ravage die de bombardementen aanrichtten waren catastrofaal: een groot deel van het stadscentrum was ernstig getroffen en meer dan 130 mensen vonden de dood. Voor de geallieerden waren deze bombardementen een groot succes: van de tien radio's waar de Duitsers beschikking over kregen, waren er bijvoorbeeld drie van

Philips afkomstig. De precisie van deze bombardementen

was mede te danken aan werknemers van Philips die in het verzet zaten en kans zagen om evidente informatie door te spelen aan de geallieerden.⁷³ De bezetter dacht handig op deze gebeurtenis in te spelen door de Eindhovense bevolking tegen de geallieerden te doen keren.⁷⁴ De algemene reactie op de bombardementen was echter niet geheel negatief. ‘De RAF verdient hier een tien’, zo werd gesteld in de Trouw.⁷⁵ In mijn interview met Cor Beekers kwam echter ook een andere kant aan het licht. Beekers stelde dat ‘veel mensen geliefden waren verloren’ en dat ‘de algemene opinie toentertijd echt niet louter positief was over de actie van de Engelsen’.⁷⁶

⁷² AMBZ, 65, Propaganda materiaal van Duitse zijde, N.S.B. en verzet, 1B, *Brief onbekende man in het verzet naar Jan*, 28 april 1941.

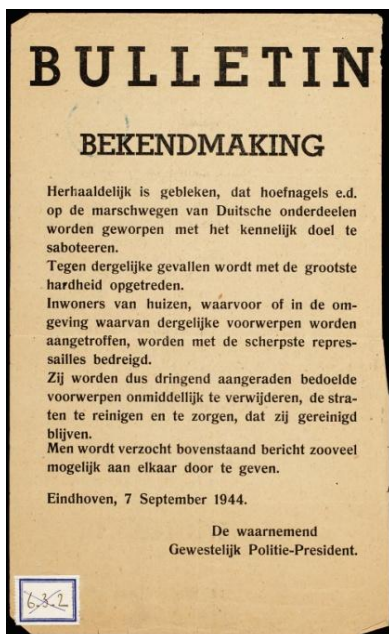
⁷³ De Jong, *Het Koninkrijk* VI, 524-525.

⁷⁴ Geheugen van Nederland, ‘Zij hebben gebombardeerd’ (versie onbekend), <http://www.geheugenvannederland.nl/?nl/items/NIOD01:47427/&p=2&i=13&t=33&st=eindhoven&sc=%28eindhoven%29%20and%20%28type%20any%20%22image%20Image%20StillImage%22%29and%20%28isPartOf%20any%20%22LEMU01%20NFA03%20NIOD01%20NIOD02%20MUSE01%20EVDO01%20EVDO03%20EVDO02%20GMUSE01%22%29/&colcount=9> (7 mei 2014).

⁷⁵ ‘Trouw’ (versie 18 februari 1943), <http://www.illegaltrouw.nl/krant.php?uitgave=2> (21 april 2014).

⁷⁶ Interview met meneer Johannes Cornelis Beekers, afgenomen op 14 april 2014 te Eindhoven.

De April-meistaking van 1943 heeft ook in Eindhoven diepe sporen nagelaten. In Eindhoven (en omgeving) was Philips het eerste bedrijf dat begon te staken: later volgden onder anderen enkele bedrijven in Best. Frits Philips, de zoon van Anton Philips, werd tezamen met enkele andere topmannen uit het bedrijf gearresteerd en geruime tijd gevangen gehouden in de seminarie Beekvliet te Sint-Michielsgestel.⁷⁷ Net voor de arrestatie van Philips hebben de Duitsers tachtig stakers geëxecuteerd, zonder enig proces. Van deze tachtig stakers kwamen er zeven uit Eindhoven, waarvan er vier werknemers waren van Philips. Deze vier mannen werden geëxecuteerd op het bedrijventerrein van Philips, waar op dit moment een monument is opgericht ter ere van de ‘vier van Philips’.⁷⁸ Zodat ik niet in herhaling val, verwijs ik graag terug naar het tweede hoofdstuk voor meer informatie over het verloop van de stakingen in Eindhoven en omgeving.

Figuur 4. Aankondiging maatregelen tegen Eindhoven's verzet

In september 1943 besloot Rauter keihard op te treden tegen de politie. Toen in 1943 de slag bij Stalingrad door de Duitsers werd verloren, kwam de politie in een lastig parket terecht. De Duitsers werden steeds verder in het nauw gedreven en de politieagenten moesten een duidelijke keuze maken: aan de kant van de Duitsers gaan staan of onderduiken en in het verzet gaan. Er was geen middenweg meer.⁷⁹ Tegen deze ‘verzetsagenten’ moest hard opgetreden worden, zo vond Rauter. In een brief aan (o.a.) de politiepresident te Eindhoven wordt gesteld dat ‘wanneer politieambtenaren den dienst eigenmachtig verlaten en onderduiken, de *Sicherheitspolizei* onverwijld de naaste verwanten van den betrokken politieambtenaar in hechtenis dient te nemen’.⁸⁰

In het laatste bezettingsjaar van de stad werd eveneens hard opgetreden tegen nagenoeg elke vorm van verzet. In een bulletin, afgebeeld aan de linkerkant, wordt aangegeven dat er de laatste tijd veel gesaboteerd werd en dat ‘tegen dergelijke gevallen met

⁷⁷ De Jong, *Het Koninkrijk* VII, 96.

⁷⁸ Marcel Mitze, *Anton Philips 1974-1951* (Amsterdam 2004) 453.

⁷⁹ ‘Politie en bezettingstijd’ (versie 23 februari 2009),

<http://www.politiemuseum.nl/UserFiles/File/POLITIE%20EN%20BEZETTINGSTIJD%202.pdf> (11 mei 2014).

⁸⁰ Archief het Markiezenhof te Bergen op Zoom (AMBZ), 65, Archivalia uit kabinetsraad burgemeesters, 1E, *Geheime brief van bezetter aan Gewestelijk Politiepresident te Eindhoven, district Eindhoven*, 28 september 1943.

de grootste hardheid wordt opgetreden'.⁸¹ De bezetter hield woord. In het laatste jaar werden veel Eindhoven opgepakt, geliquideerd of tewerkgesteld. Tot overmaat van ramp kreeg Eindhoven op 19 september 1944, een dag na de bevrijding, te maken met een tweede luchtaanval: deze keer van de Duitse *Luftwaffe*. Het bombardement kostte 177 mensen het leven.⁸²

Binnen de fasering zoals beschreven in de eerste twee hoofdstukken past de situatie in Eindhoven nagenoeg perfect: de beide stakingen hebben hun sporen nagelaten in Eindhoven

Figuur 5. Ravage aan de Leenderweg, Eindhoven, 19 september 1944

en ook hun weerslag gehad op het verzet en vooral op de daarbij horende represailles. Enkel de Sinterklaasbombardementen van 1942 zijn een uniek geval: in verschillende documenten lijken deze gebeurtenissen de verzetsgeest gestimuleerd te hebben. Duidelijk bewijs hiervoor is niet te vinden, maar er werd op 23 december in een brief aan een andere verzetsman geschreven dat de 'Duitsers toch wel kwetsbaar zijn'.⁸³ Er is echter te weinig

bewijs te vinden dat de Sinterklaasbombardementen daadwerkelijk als kantelpunt voor Eindhoven (en Noord-Brabant) te beschouwen zijn.

⁸¹ Geheugen van Nederland, 'Bulletin, bekendmaking' (versie 1944), <http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/NIOD01:47446/&p=1&i=6&t=33&st=eindhoven&sc=%28eindhoven%29%20and%20%28type%20any%20%22image%20Image%20StillImage%22%29and%20%28isPartOf%20any%20%22LEMU01%20NFA03%20NIOD01%20NIOD02%20MUSE01%20EVDO01%20EVDO03%20EVDO02%20GMUSE01%22%29/&colcount=9> (10 mei 2014).

⁸² 'Duitse en geallieerde bombardementen op Nederland', <http://www.niod.nl/nl/vraag-en-antwoord/duitse-en-geallieerde-bombardementen-op-nederland> (23 mei 2014).

⁸³ RHCE, 21, collectie A. van Wijk, *Brief J. Den Dolder aan onbekende vriend, district Eindhoven*, 29 december 1943; 'Bombardementsschade aan de Leenderweg' (versie 20 september 1944), <http://www.eindhoven-in-beeld.nl/picture/show/40061/Bombardementsschade-aan-de-Leenderweg-03> (9 mei 2014).

Conclusie

Het doel van dit onderzoek was Noord-Brabant in een groter perspectief te plaatsen betreffende de represailles van de Duitse bezetter op het verzet. Hierbij is nodig gebleken tevens een analyse te maken van de ontwikkeling van het verzet, die ervoor zorgde dat de Duitsers gaandeweg de oorlog vorderde steeds vaker aan de noodrem moesten trekken. Op welke punten werd de Duitse repressie harder en erger?

Aangezien dit onderzoek geschreven is aan de hand van belangrijke kantelpunten aangaande de ontwikkeling van het verzet én de daarbij horende represailles van de Duitse bezetter zal ook de conclusie op een dusdanige manier opgebouwd worden. Deze kantelpunten zullen op chronologische wijze besproken worden in deze conclusie, waardoor een goed beeld gevormd wordt betreffende de situatie van Noord-Brabant in vergelijking met de situatie op nationaal niveau.

Snelle capitulatie

Aangezien de capitulatie het begin inluidde van de Duitse bezetting van Nederland kunnen we dit niet als een kantelpunt bestempelen. Desondanks heeft de snelle capitulatie van Nederland zijn weerslag gehad op (de ontwikkeling van) het verzet. De militairen waren zeer teleurgesteld over het snelle verlies van Nederland en roerden zich al vrij snel in het verzet. Vooral in de steden waar kazernes en militaire tehuizen stonden (zoals in Bergen op Zoom, Vught en Tilburg) is, over het algemeen, meer verzet te bespeuren in het eerste jaar. Daar waar in steden als Eindhoven slechts voorzichtig Oranje-speldjes op de borst werden geprikt, waagden enkele (militaire) inwoners van Bergen op Zoom en Vught zich al aan enkele sabotagewerkzaamheden. De snelle capitulatie veroorzaakte hierdoor in (bijvoorbeeld) bovengenoemde steden al voor een zekere acceleratie in het ontstaan van het verzet.

Februaristaking

De gevolgen van de Februaristaking van 1941 zijn in verschillende werken groot gebleken in de Randstad, maar kijkende naar de rest van Nederland stelde het gros van de schrijvers dat deze invloed miniem was. Gezien de uitkomst van dit onderzoek moet daar echter een duidelijke kanttekening bij geplaatst worden. Er werd dan niet gestaakt in Noord-Brabant, maar de houding van de bezetter ten opzichte van het ‘verzet’ veranderde danig. In de steden waar de belangrijke oorlogsindustrie voor de Duitsers stond werden de duimschroeven voor het eerst aangedraaid: vooral Eindhoven kreeg hiermee te maken. Alles wat een beetje leek op (het aanzetten tot) staken werd genadeloos afgestraft door de bezetter. Ook is in de proces-

verbalen van die periode een voorzichtige kentering te zien betreffende de straffen die toegekend werden aan verzetsdaden: een vergrijp dat je in januari 1941 slechts dertig gulden kostte, kwam je misschien na de Februaristaking op een tewerkstelling te staan. Waarom waren de gevolgen van de Februaristaking dan vooral in Eindhoven te merken, en niet in Bergen op Zoom en Tilburg? De essentiële Philips-fabrieken. Philips bleek een zeer belangrijke pion te zijn binnen de Duitse oorlogsindustrie. De bezetter kon zich een staking van de werknemers van Philips niet veroorloven, waardoor preventief hard ingegrepen diende te worden.

Slag bij Stalingrad

De slag bij Stalingrad is een zeer evidente gebeurtenis geweest op het internationale toneel. De pijnlijke nederlaag die de Duitsers leden ten opzichte van de Russen had zijn duidelijke weerklink op de situatie in Nederland. Door dit verlies verloor de bezetter de ‘drang’ om zijn daden te legitimeren: de represailles werden duidelijk harder. Ook was de verloren slag bij Stalingrad, naast een aantal liquidaties van Duitsers, de aanstoot tot de beschikking betreffende de loyaliteitsverklaring. Deze verklaring diende door alle studenten te worden ondertekend. Indien dit niet gebeurde zouden er harde represailles volgen.⁸⁴ Tenslotte kan de situatie van de politie in Eindhoven met ‘Stalingrad’ in verband gebracht worden. De politie moest nu definitief een zijde kiezen: een middenweg was namelijk niet meer mogelijk.⁸⁵

April-meistaking

Kijkende naar absolute keerpunten in de Tweede Wereldoorlog ten aanzien van het verzet en de daarbij horende represailles kunnen we absoluut niet om de April-meistaking van 1943 heen. Deze massale staking, waaraan vrijwel het gehele land deelnam, zorgde voor een complete verandering van de houding van de bezetter en van de bevolking. De bevolking werd steeds ongehoorzamer en besloot in veel gevallen niet meer naar de pijpen van de Duitsers te dansen. De bezetter reageerde steeds heviger op dit ‘ongehoorzame gedrag’.⁸⁶ In Noord-Brabant heeft de April-meistaking ook diepe sporen nagelaten. Tezamen met Groningen en Friesland was Noord-Brabant één van de drie provincies waar het hevigst gestaakt werd.⁸⁷ Het zwaartepunt van de stakingen in Noord-Brabant lag bij de

---

⁸⁴ Backx, ‘Het verhaal van Hans Huijsman’, 5-8.

⁸⁵ AMBZ, 65, *Geheime brief van bezetter aan Gewestelijk Politiepresident te Eindhoven, district Eindhoven*, 28 september 1943.

⁸⁶ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste*, 188-189; Klumper, *Sociale verdediging en Nederlands Verzet*, 456.

⁸⁷ Bouman, *De April-Meistakingen van 1943*, 86.

Philipsfabrieken. De Philipsfabrieken waren een belangrijke motor voor de Duitse oorlogseconomie en dat wat de bezetter al sinds de Februaristaking vreesde, gebeurde: de werknemers van Philips gingen staken. Onvermijdelijke represailles vielen de werknemers van Philips ten deel. Voor het eerst in de Tweede Wereldoorlog kreeg Eindhoven, en Noord-Brabant, te maken met liquidaties als een antwoord op verzet.⁸⁸

Niedermachungsbehl

Op 20 juli 1944 deed generaal Claus Schenk von Stauffenberg een verwoede poging Adolf Hitler het leven te ontnemen. Als een reactie hierop vaardigde Hitler, die de aanslag overleefde, het zogenaamde *Niedermachungsbehl* uit. Hierin werd gesteld dat iedere vorm van verzet gepareerd mocht worden met dodelijk geweld. Het Duits strafrecht was niet meer nodig: vonnissen mochten direct op straat uitgevoerd worden.⁸⁹ Het *Niedermachungsbehl* was een laatste sprong van een kat die wanhopig in het nauw gedreven werd. Hitler werd geconfronteerd met zijn eigen sterfelijkheid en de geallieerden naderden met rasse schreden. Overal in Nederland vonden veel meer verzetsmannen- en vrouwen de dood, maar de verzetsgeest werd niet gebroken. In Noord-Brabant waren de zogenaamde Deppner-executies een voorbeeld van de uitvoering van het *Niedermachungsbehl*. Van eind juli tot en met begin september werden 450 personen geëxecuteerd onder zijn bevel.⁹⁰

Als we kijken naar de effectiviteit van verzetsdaden zijn sommigen hiervan niet te meten. Denk hierbij aan het verspreiden van de illegale bladen. Toch kunnen we na dit onderzoek wel stellen dat drie soorten verzetsdaden een ongewenste uitwerking hadden: liquidaties, stakingen en sabotageacties. De bezetter reageerde met represailles op de stakingen van 1941 en 1943, maar toch kunnen we hiermee niet stellen dat deze daden geen enkele uitwerking hadden. De kwetsbaarheid van de bezettende macht werd blootgesteld. De onmacht en paniek waarmee de bezetter de April-meistaking neer probeerde te slaan getuigde van een weinig inventieve 'last resort', een laatste wanhopige poging om de rebellerende beroepsbevolking een halt toe te roepen.

Tevens hebben we gezien dat er wel degelijk een geweldsspiraal bestaat die verband houdt met de wederkerige relatie tussen de bezetter en het volk. Als het volk in opstand kwam, reageerde de bezetter met represailles. Deze represailles zorgden er op hun beurt weer voor dat het verzet toenam. Op deze manier kwam men in een spiraal van geweld terecht die

---

⁸⁸ Ibidem 86-93.

⁸⁹ NIOD, 249-0557, Dossier – Niedermachungsbehl, A3, *Kopie Niedermachungsbehl*, 30 juli 1944.

⁹⁰ De Jong, *Het Koninkrijk X*, 66-78.

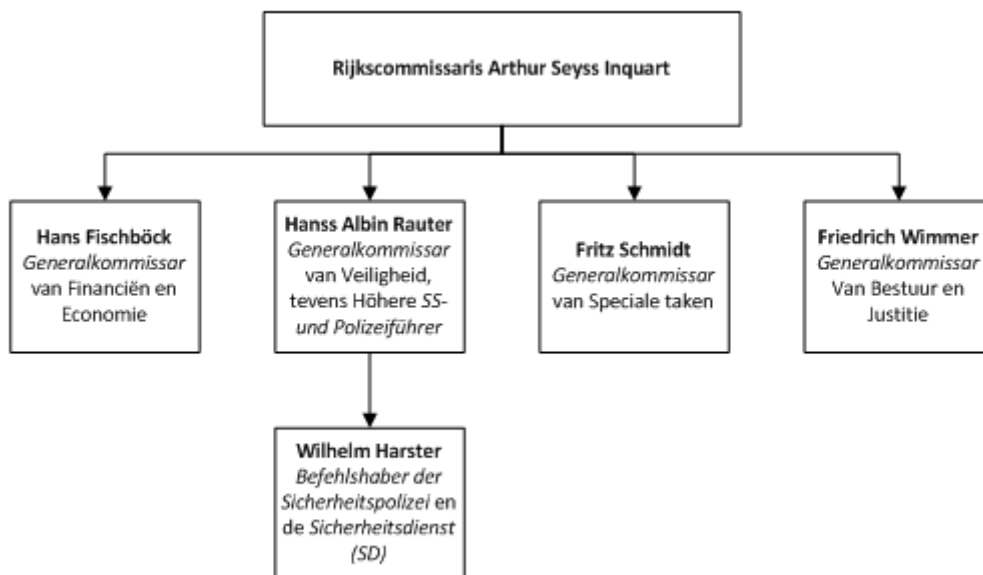

alsmaar verder escaleerde. Naarmate de oorlog vorderde werden het verzet enerzijds en de represailles van de bezetter anderzijds steeds heviger. De Februaristaking was slechts het begin, de April-meistaking de overtreffende trap en het *Niedermachungsbeehl* bleek de climax. Naast de wederkerige relatie tussen bezetter en verzet bestaat er ook een zeer belangrijke relatie tussen de bezetter en de gebeurtenissen op het internationale toneel. Naarmate de geallieerden dichterbij de bevrijding van Europa kwamen werden de represailles van de Duitsers steeds heviger. De schroom én het masker van legitimiteit werd afgeworpen en mondde uit in massamoorden zoals deze plaatsvonden te Kamp Vught tussen juli en september 1944. Een kat in het nauw maakt rare sprongen.

Als we Noord-Brabant plaatsen in de Nederlandse context blijkt de provincie geen vreemde eend in de bijt. In verscheidene gevallen verloopt de Brabantse fasering nagenoeg gelijk met die van Nederland, met uitzondering van specifieke gebeurtenissen die meer of minder impact hadden op het Brabantse verzet en de daarbij horende represailles.

In het begin van het onderzoek vroeg ik me af of er sprake was van Brabantse gemoedelijkheid of onverzettelijkheid onder de bevolking in de Tweede Wereldoorlog. Concluderend is een mix van beiden te bespeuren: in het eerste bezettingsjaar een gemoedelijke, accommoderende houding en vanaf de Februaristaking een ietwat onbuigzame, onverzettelijke houding. Het Noord-Brabant van de Tweede Wereldoorlog was een levendige provincie die zeker geen rol aan de zijlijn gespeeld heeft qua verzet.

Bijlage 'Duits staatsbestel in Nederland'

Na de capitulatie is Rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart de meest invloedrijke persoon van het land. Onder hem staan vier *Generalkommissar*, ofwel commissarissen-generaal, die op hun beurt weer het lijntje zijn met de Nederlandse ministeries. In principe blijven alle Nederlandse ambtenaren in dienst, maar hun invloed is nagenoeg gering. Onder de *Generalkommissars* worden de zogenaamde *Beauftragte des Reichskommissars* aangesteld. Zij waren toezichthouders over een provincie.⁹¹ Willi Ritterbusch bekleedde deze functie voor Noord-Brabant tot 1943. In 1943 nam hij de taken over van Fritz Schmidt, die kwam te overlijden. De verschillende *Generalkommissars* hadden natuurlijk ook nog verscheidene aftakkingen, maar die zijn momenteel niet relevant voor het onderzoek. Deze bijlage dient ter verduidelijking van o.a. de briefwisselingen in het archiefmateriaal.

Friedrich Christiansen, vooral bekend vanwege zijn proclamatie die de April-meistaking inluidde, was de zogenaamde *Wehrmachtbefehlshaber* in Nederland. Zijn takenpakket werd naarmate de oorlog vorderde steeds meer ingekrompen vanuit Duitsland, waardoor hij bijna geen rol van betekenis meer speelde in 1944.⁹²

⁹¹ De Jong, *Het Koninkrijk IV*, 60-64.

⁹² *Ibidem* 65-68.

Lijst van geraadpleegde werken

Secundaire bronnen

Backx, J.M., 'Het verhaal van Hans Huijsman', De Waterschans nr. 1 (2005) 5-8.

Bouman, P.J., De April-Meistakingen van 1943 (Den Haag 1950).

Buitkamp, J., Verzet in West-Brabant (Breda 1983).

Frijtag Drabbe Künzel, Geraldien von, Het recht van de sterkste: Duitse strafrechtspleging in bezet Nederland (Amsterdam 1999).

Jong, Loe de, Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog IV, mei '40-maart '41 ('s Gravenhage 1975).

Jong, Loe de, Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog VI, juli '42-mei '43, tweede helft (Amsterdam 1975).

Jong, Loe de, Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog VII, mei '43-juni '44 (Amsterdam 1976).

Jong, Loe de, Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog VIII, gevangenen en gedeporteerden (Amsterdam 1978).

Jong, Loe de, Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog X, het laatste jaar II, eerste helft (Amsterdam 1981).

Kemenade, Irene van, 'Met gevaar voor eigen leven: het verzet in Bergen op Zoom, 1940-1945', De Waterschans nr. 1 (2005).

Klumper, A.A., Sociale verdediging en Nederlands verzet, '40-'45 – ideëel concept getoetst aan historische werkelijkheid (Tilburg 1983).

Kooistra, Jack en Albert Oosthoek, Recht op wraak: liquidaties in Nederland 1940-1945 (Leeuwarden 2009).

Kooistra, Jack, Represailles in Nederland, gewapend verzet en bloedige wraak, 1940-1945 (Leeuwarden 2013).

Liempt, Ad van, De oorlog (Amsterdam 2009).

Liempt, Ad van, Jacht op het verzet: het meedogenloze optreden van Sicherheitsdienst en Nederlandse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog (Amsterdam 2013).

Mitze, Marcel, Anton Philips 1974-1951 (Amsterdam 2004).

Moore, Bob, Resistance in Western Europe (Oxford 2000).

Müller, Rolf-Dieter, An der Seite der Wehrmacht: Hitlers ausländische Helfer beim Kreuzzug gegen den Bolschewismus (Berlijn 2007).

Randwijk, H.M. van, In de schaduw van gisteren (Amsterdam 1967).

Rijnders, M., Opdat wij niet vergeten: fusillades in Midden-Brabant, 1942-1944 (Goirle 1992).

Schulten, Kees, 'Bevrijding en scheiding in het laatste oorlogsjaar', Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda "De Oranjeboom" (1994).

Semelin, Jacques, Unarmed against Hitler. Civilian Resistance in Europe, 1939-1943 (Westport 1993).

Archivalia

Regionaal Historisch Centrum Eindhoven

Collectie A. van Wijk

- Inv. nr. 21, Inauguratiespeech Seyss-Inquart in Ridderzaal te 's Gravenhage, 29 mei 1940.
- 21, Brief J. Den Dolder aan onbekende vriend, district Eindhoven, 29 december 1943.
- 23, Brief SG van Binnenlandsche Zaken aan burgemeesters van Noord-Brabant, district Den Bosch, 27 juni 1940.

Arbeidsdienst-ontwikkeling

- Inv. nr. 942, Documenten over de Arbeidsdienst in de beginjaren van de oorlog, district Eindhoven, 13 november 1940.

Geldrop Tweede Wereldoorlog

- Inv. nr. 1194, Brief burgemeester Geldrop aan alle ambtenaren, omgeving Geldrop, 16 mei 1940.
- 1194, Telegram Dubois aan SD 's Hertogenbosch, district Eindhoven, 6 maart 1941.
- 1196, Proces verbalen, 29 november 1941 en 17 juli 1942.

Documentatie Son en Breugel

- Inv. nr. 66, Meerdere brieven bezetter aan lokale organen, district Eindhoven, 2 april 1941.

Nederlands Instituut voor Oorlog- Holocaust en Genocidestudies

Bevrijding – Berkel A1

Inv. nr. 249-1236, Beschrijving periode voor bevrijding door lid NBS te Berkel en Bergschenhoek, 7 juli 1945.

Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz

Inv. nr. 020-9083, Verordening 95/41, district Amsterdam, 19 mei 1941.

Dossier – Niedermachungsbefehl

Inv. nr. 249-0557-A3, Kopie Niedermachungsbefehl, 30 juli 1944.

Brabants Historisch Informatie Centrum

Oud-Gijzelaars 1941-1995

Inv. nr. 766-0.1.1, Gijzelaars in de kampen Beekvliet en Haaren, district Den Bosch, 3 december 1995.

Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging

Klaas Coenraad van de Hof

Inv. nr. 40750, Klaas Coenraad van de Hof, Brief van Van de Hof, 14 november 1943.

Archief het Markiezenhof te Bergen op Zoom

Archivalia uit kabinetsraad burgemeesters

Inv.nr. 65-1E, Geheime brief van bezetter aan Gewestelijk Politiepresident te Eindhoven, district Eindhoven, 28 september 1943.

Propaganda materiaal van Duitse zijde, N.S.B. en verzet

Inv. nr. 65-1B, Brief onbekende man in het verzet naar Jan (achternaam tevens onbekend), 28 april 1941.

Inv. nr. 65-1B, Brief Duitse Fachberater aan onbekende dienstplichtige, 17 september 1944.

Geraadpleegde internetpagina's

Geheugen van Nederland, 'Politie en bezettingstijd' (versie 23 februari 2009), <http://www.politiemuseum.nl/UserFiles/File/POLITIE%20EN%20BEZETTINGSTIJD%202.pdf> (11 mei 2014).

'Duitse en geallieerde bombardementen op Nederland', <http://www.niod.nl/nl/vraag-en-antwoord/duitse-en-geallieerde-bombardementen-op-nederland> (23 mei 2014).

'Trouw' (versie 18 februari 1943), <http://www.illegaletrouw.nl/krant.php?uitgave=2> (21 april 2014).

'Het Parool' (versie 20 mei 1943), <http://www.hetillegaleparool.nl/archief/1943/430520-1.php> (2 mei 2014).

Interviews

Interview met meneer Johannes Cornelis Beekers, afgenomen op 14 april 2014 te Eindhoven.

Interview met mevrouw Zwaantjen Egberdina Ooink op den Dijk-Bokhove, afgenomen op 23 maart 2014 te Eindhoven.

Mailwisseling met Jan Bressers, redacteur 'Zeelst schrijft geschiedenis', plaatsgevonden tussen 1 en 4 april 2014.

Illustraties

Afbeelding voorblad

NRC, 'Onterechte liquidaties aan eind van WOII' (versie 1 april 2009),
http://vorige.nrc.nl/binnenland/article2199938.ece/Onterechte_liquidaties_aan_eind_van_WOII (2 juni 2014).

Figuur 1

Geheugen van Nederland, 'Afbeelding Christiansen' (versie 12 november 2001),
<http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/SFA03:SFA005001186/&p=2&i=4&t=42&st=christiansen&sc=%28christiansen%29/&wst=christiansen> (17 mei 2014).

Figuur 2

Geheugen van Nederland, 'Nationale oproep' (versie 3 december 2003),
<http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/NIOD02:188764453/&p=1&i=7&t=9&st=arbeitseinsatz&sc=%28arbeitseinsatz%29/&wst=arbeitseinsatz> (17 mei 2014).

Figuur 3

Geheugen van Nederland, 'Zij hebben gebombardeerd' (versie onbekend),
<http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/NIOD01:47427/&p=2&i=13&t=33&st=eindhoven&sc=%28eindhoven%29%20and%20%28type%20any%20%22image%20Image%20StilImage%22%29and%20%28isPartOf%20any%20%22LEMU01%20NFA03%20NIOD01%20NIOD02%20MUSE01%20EVDO01%20EVDO03%20EVDO02%20GMUSE01%22%29/&colcount=9> (7 mei 2014).

Figuur 4

Geheugen van Nederland, 'Bulletin, bekendmaking' (versie 1944),
<http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/NIOD01:47446/&p=1&i=6&t=33&st=eindhoven&sc=%28eindhoven%29%20and%20%28type%20any%20%22image%20Image%20StilImage%22%29and%20%28isPartOf%20any%20%22LEMU01%20NFA03%20NIOD01%20NIOD02%20MUSE01%20EVDO01%20EVDO03%20EVDO02%20GMUSE01%22%29/&colcount=9> (10 mei 2014).

Figuur 5

Eindhoven in beeld, 'Bombardementsschade aan de Leenderweg' (versie 20 september 1944), <http://www.eindhoven-in-beeld.nl/picture/show/40061/Bombardementsschade-aan-de-Leenderweg-03> (9 mei 2014).